

UOT 81`353

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QARŞILIQ LARI OLMAYAN SAMİTLƏR

NƏCƏFOVA ŞƏFİQƏ YUSİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: müqayisəli, tələffüz, şivə, samit, xüsusiyyət

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də samitlər fəal danışıq üzvlərinin iştirakına, əmələ gəlmə yerinə və s. görə bir-birindən fərqlənir və müxtəlif qruplar təşkil edir. Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis dili samitləri istər fizioloji, istərsə də akustik cəhətdən Azərbaycan dilində danışanlar üçün ciddi çətinliklər törədir. Belə ki, onların bəzisini tələffüz etmək üçün azərbaycanlılarda heç bir məxrəc vərdişi yoxdur. Bu səslər rus dilində də olmadığından akustik cəhətdən də azərbaycanlılar tərəfindən çox çətin qavranılır. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri bəhsi bir qədər spesifik xarakter daşıyır. Belə ki, bu samitlərin Azərbaycan dilində müqayisə obyektləri yoxdur.

Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan ingilis samitləri aşağıdakılardır:

[θ], [ð], [w], [ŋ],

Bunlardan [θ] və [ð] dişarası samitlərdir.

İngilis dilinin fonetik tərkibi üçün səciyyəvi olan bu səslər dünya dillərində az yayılmışdır. Bu cür samit səslərə ərəb dilindəki ث *sa* və ذ *zal* hərfələri ilə işarə edilən səslər uyğun gəlir. Türk dillərinin bəzilərində və Azərbaycan dili dialekt şivələrində də bunlara uyğun səslərə təsadüf olunur.

[θ], [ð] samitləri ingilis dilində “th” hərf birləşməsi ilə qeyd olunur. Göstərilən samitlər bir-birindən birincinin kar, ikincinin isə cingiltili olması ilə seçilir. [θ], [ð] dilucu, dişarası novlu samitlər olub dialektlərimizdəki bəzi istisnaları nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbi dilində heç bir samit səsə uyğun gəlmir.

Azərbaycanlı tələbələrin bu səslərin tələffüzündə buraxdıqları səhvlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Orta məktəbi bitirən bəzi şagirdlər [θ] səsini [t] kimi, [ð] səsini isə [d] kimi tələffüz edirlər: Məsələn: thank [θæŋk]- [tænk], three [θri:] – [tri:] kimi, the [ðə] – [de], this [ðis] – [dis] kimi, that [ðæt] – [dæt] kimi. Orta məktəbi qurtaranlar arasında [θ] səsini [s] kimi, [ð] səsini [z] kimi tələffüz edənlər də çoxdur. Məsələn, three [θri] – [sri], [θæŋk] – [sænk] kimi, the [ðə] – [ze], that [ðæt] – [zæt], those [ðouz] – [zouz] kimi və s.

Bundan başqa, bu səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, yəni, həmin səslər bəzən [l] və [f] kimi də tələffüz edilir. Bu səsləri düzgün tələffüz etmək üçün birinci növbədə onların təsvirini vermək lazımdır. Bunun üçün isə həmin dilönu, apikal, novlu [θ] və [ð] samitlərinin dörd mərhələdən ibarət tələffüz qaydasını öyrənmək lazımdır. Bunun üçün:

a) dodaqlar azacıq kənara çəkilir və dişlər bir-birinə yaxınlaşır.

b) ağız bir qədər açılır

c) dilin ucu dişlərin arasından azca çölə çıxır

d) hava axını dil və diş arasında əmələ gəlmiş hamar novdan keçir

Bu mərhələdən sonra ingilis dilindəki [θ] və [ð] səsləri alınır. Çalışmaq lazımdır ki, bu səslərin tələffüzü zamanı [t], [d], [s], [z], [l], [f] səsləri alınmasın və onların tələffüzündə dodaqlar iştirak etməsin.

Azərbaycanlı tələbələr üçün çətinlik törədən ingilis dili samitlərindən biri də [w] səsidir. Bu samit səs də Azərbaycan ədəbi dilində olmadığından onu ya dodaq-diş, novlu, cingiltili [v] kimi, ya arxa sıra, dodaqlanan [y] saiti, yaxud da ön sıra, dodaqlanan [ɣ] saiti kimi tələffüz edirlər, məsələn:

what [wət] [vət] [yət] və ya [çət].

Hər uç halda bu, ciddi səhvdir və ingilis dilində olan [w] səsini əsla ifadə etmir. [w] samiti qoşadodaq, ikinci arxa keçidli orta sonat samitdir. Bu səsi düzgün tələffüz etmək üçün aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır:

1. Dodaqlar son dərəcədə gərgin dairəvi vəziyyət alır və azacıq irəli uzanır. Beləliklə, çox və ya az dərəcədə dairəvi dar nov əmələ gətirilir.

2. Eyni zamanda dilin arxa hissəsi yuxarı dartılaraq yumşaq damağa doğru qalxır.

Beləliklə, [w] samitinin başlanğıc məxrəci çox dodaqlanan qapalı [u] saitinin məxrəcinə oxşayır.

[w] səsinin tələffüzünü öyrənərkən çalışmaq lazımdır ki, alt dodaq yuxarı dişlərə dəyməsin. Çünki bu halda [w] səsi əvəzinə [v] samiti əmələ gələr ki, bu həm tələffüz, həm də fonoloji səhvə səbəb olar. Məsələn:

wheel [wi:l] (çarx) və veel [vi:l] (dana əti).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olmayan samitlərdən biri də [ŋ] səsidir. Bu səs dilarxası, kipləşən burun sonantıdır. “ng”, bəzən də “nk” hərf birləşməsi ilə qeyd olunur. Bu səs özünün bir sıra xüsusiyyətlərinə görə dilönü-burun [n] samitinə oxşasa da, ondan tamamilə fərqli müstəqil bir fonemdir. [ŋ] səsinin [n] səsi ilə qarışdırılması ciddi mənə səhvinə səbəb ola bilər. Məsələn: win [win] “qələbə çalmaq”, wing [wiŋ] “qanad”, [θin] “nazik”, [θiŋ] “şey”, “əşya” və s.

Bundan başqa [ŋ] öz məxrəcinə görə də [n] səsindən ciddi surətdə fərqlənir. Bu səsi tələffüz edərkən dilin arxa hissəsi yuxarı qalxaraq aşağı enmiş yumşaq damağa möhkəm surətdə kipləşir. Hava axını burun boşluğundan keçməli olur, dilin ön hissəsi isə [n] səsindəki vəziyyətin əksinə olaraq aşağı enmiş halda olur və heç bir maneə yaratmır.

Bu səsin düzgün tələffüzü üçün dilin ön hissəsinin vəziyyətinə xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Belə ki, [ŋ]samitinin tərkibində [n]samiti aydın hiss olunduğu üçün dilin ön hissəsini səhvən çox vaxt yuvaqlara və yaxud dişlərə kipləşdirirlər. Şübhəsiz, bu vəziyyətdə əsl ingilis [ŋ] samitinin əmələ gəlməsi mümkün deyildir.

İngilis dilində qarşılığı olmayan Azərbaycan dili samitləri aşağıdakılardır: [k], [g], [x], [ğ].

Qeyd etmək lazımdır ki, [x] istisna olmaqla, bu samitlər Avropa dillərində yoxdur və ümumiyyətlə, dünya dillərində çox az yayılmışdır.

Fəal danışq üzvlərinin iştirakına görə yuxarıda qeyd olunan samitlərin ikisi, [k] və [g] dilortası, sərt damaq, digər ikisi, [x] və [ğ] dilarxası, yumşaq damaq samitləridir. Əmələ gəlmə üsuluna görə birincilər kipləşən, ikincilər isə novlu samitlərdir. Beləliklə, biz onlar haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs edə bilərik:

a) Dilortası-sərt damaq, kipləşən Azərbaycan dili samitləri.

b) Dilarxası-yumşaq damaq, novlu Azərbaycan dili samitləri.

Səs tellərinin iştirakına görə dilortası-sərt damaq, kipləşən Azərbaycan dili samitləri olan [k] kar, [g] isə cingiltidir.

Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemində xüsusi yer tutan bu samitlər daha çox ön sıra saitləri ilə işlənir. Başqa sözlə, bunlar incə samitlərdir. Məhz buna görə də başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də geniş miqyasda fəaliyyət göstərən ahəng qanununun xüsusi bir növündən, saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs edərkən, bir qayda olaraq, birinci növbədə bu samitləri misal göstərirlər.

Azərbaycan dilində [k] səsi çox cəhətdən ingilis [k] səsinə oxşayır. [k] səsi ilə [k] səsi arasında olan fərq ancaq fəal danışq üzvlərinin iştirakına və əmələ gəlmə yerinə görədir. Bununla əlaqədar olaraq [k] səsinin Azərbaycan dilinin samit fonemlər sistemi üçün səciyyəvi olmadığını nəzərə aldıqda, həmin səsin əvəzinə bəzən [k] səsinin işlədilməsinin təbii olduğu aydınlaşar.

Bəllidir ki, bir çox hallarda [k] Azərbaycan dilində [k] səsi ilə əvəz olunur. Saitlərlə samitlərin ahəngi qanununa görə bütün incə saitlərdən əvvəl gələn [k] səsi [k] səsi kimi tələffüz olunur.

[k] səsinin təhlilindən məlum olur ki, söz əvvəlində işlənərkən nəfəsliliyin davamlılığı çox olur və bir qədər qovuşuq (kipləşən-novlu) tələffüz edilir.

Söz ortasında, məsələn, “iki” sözündə [k] samitinin həm kipləşmə, həm də partlama mərhələsi qısalır. Bundan başqa, başlanğıcı cingiltili, son mərhələsi isə kardır.

Söz sonunda məsələn, [ətək] sözündə haqqında danışdığımız samit kipləşən samitdən çox novlu samit kimi tələffüz edilir.

[g] səsi Azərbaycan dilinin fonetik tərkibinə xas olan spesifik samitlərdən biridir. Özünün fizioloji və akustik xüsusiyyətlərinə görə [k] səmindən ancaq cingiltiliyinə görə fərqlənən bu səs haqqında prof. A.Axundov çox haqlı olaraq yazır: “Bu samit **k** samitinin cingiltili qarşılığı hesab olunur. Bu o deməkdir ki, **k** və **g** samitlərinin məxrəcində səs tellərinin iştirakı nəzərə alınmazsa, heç bir fərq yoxdur. Yalnız dodaqların iştirakı nisbətən zəifdir.

[k] səsi ilə [g] səsi arasında əmələ gəlmə üsuluna görə də yaxınlıq müşahidə edilir. **Gözəl, igid, rəng** sözlərinin kimoqramları göstərir ki, [g] səsi də [k] samiti kimi affrikatlaşmış samit kimi deyilir”. Söz əvvəlində, məsələn, “gülsüz” sözündə işlənən [g] samitinin əvvəli bir qədər kar, partlama hissəsi isə tamamilə cingiltilidir.

Söz ortasında işlənən [g] samiti isə tamamilə cingiltili tələffüz olunur və söz əvvəlində işlənəndən daha davamlıdır.

Söz axırında işlənərkən [k] səsinin yalnız başlanğıcı cingiltili olur. Partlama mərhələsi isə kardır. A.Axundov bu barədə yazır: “Azərbaycan dili samitləri karlaşma hadisəsinə uğradıqları zaman yalnız öz tələffüzlərinin müəyyən mərhələsində kar olur”

Məlumdur ki, qalın saitlərdən əvvəl Azərbaycan dilində [ğ] səmindən, incə saitlərdən əvvəl isə [g] səmindən istifadə olunur. Azərbaycanlılar öz ana dilinə xas olan bu qanunu bir çox hallarda səhv olaraq ingilis dilinə də tətbiq edirlər ki, bunun nəticəsində ciddi tələffüz nöqsanı əmələ gəlir. Məsələn azərbaycanlı tələbələrin, demək olar ki, əksəriyyəti ingilis dilindəki **girl** [gə:l] sözünü [göl] kimi, **get** [get] sözünü [get] kimi, **give** [giv] sözünü [giv] kimi tələffüz edirlər. Məhz buna görə də ingilis dilinin samit fonemlərini öyrənərkən, ingilis dilində olmayan bu spesifik Azərbaycan dili samitlərindən ayrıca bəhs etmək zəruri olur.

Dilarxası-yumşaq damaq, novlu Azərbaycan dili samitləri olan [x], [ğ] bir-birindən birincinin kar, digərinin cingiltili olması ilə fərqlənir.

[x] səsi haqqında prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “x” – novlu, dilçək-dildibi, saf, küylü kar samitdir. “x” səsinə tələffüz edərkən, dilin arxa hissəsi ilə dilçək-yumşaq damaq arasında bir arx əmələ gəlir və səs axını həmin arxdan keçərək dilçəyi də tərpedir və xəfif bir xırıltı eşidilir”. [x] səsinin məxrəci barəsində prof. A.Axundovun fikri isə belədir: “Bu samit dilimizdə ən arxada tələffüz olunan iki dil samitindən biridir. [x] samiti dilin arxası ilə dilçəklə yumşaq damağın əmələ gətirdiyi novdan keçən hava axınının təsiri ilə yaranır. Əslində [x] samitinin tələffüzündə hansı ağız üzvünün fəal olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, bəzi fonetik vəziyyətlərdə fəal danışmaq üzvü rolunu dilarxasının ön hissəsi, digər fonetik vəziyyətlərdə isə dilçək ifa edir. Məhz buna görə də fəal danışmaq üzvünə görə [x] samiti dil samiti hesab edildiyi kimi, dilçək samiti də hesab edilə bilər”

[x] samiti haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Söz əvvəlində işlənən [x] samiti düşdüüyü fonetik mövqedən asılı olaraq, həm novlu, həm də novlu və titrək samit kimi tələffüz edilir. Məsələn, [xalq] sözündə o yalnız novlu, [xoş] sözündə isə həm novlu, həm də novlu və titrək samit kimi özünü göstərir.

2. söz ortasında işlənən [x] samitində də eyni xüsusiyyəti görürük.

3. [bax] sözünə gəldikdə isə [x] samiti söz axırında yalnız novlu olur.

Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində çoxhecalı sözlərin sonunda “q” hərfi ilə işarə olunan [k] səsi bir qayda olaraq [x] kimi tələffüz olunur. Bu haqda prof. Ə. Dəmirçizadə belə yazır: “Çoxhecalı sözlərin sonunda yazılan “q” samiti Azərbaycan dilinin bir sıra

şivələrində “x” ilə işlənir və [d] saitlə başlayan “ir” şəkilçi bitişdirildiyi zaman bu “x” səsi cingiltilərdir; məsələn papaq, yarpaq sözləri papax, yarpax kimi tələffüz olunur və bu sözlərə saitlə başlayan bir şəkilçi artıranda, papaqa, yarpaqa yaxud papaxa, yarpaxa deyil, papağa, yarpağa şəkildə işlənir”.

Bu hadisə isə məktəb qrammatikalarında “cingiltilər” adlanır. Əslində isə bu cingiltilər hadisəsi deyil. Çünki söz sonunda karlaşan samit intervokal mövqedə yenidən öz əvvəlki vəziyyətini, yəni cingiltili xüsusiyyətini mühafizə edir. Məsələn, torpaq [torpax] – torpağa. Bu tip sözlərdə [q] hərfinin yazılışı tarixi-ənənəvi prinsipə əsaslanır.

Azərbaycan dili şivələrinə xas olan bu xüsusiyyətin nəzərdə tutulması ingilis dili təlimində də vacibdir. Belə ki, qeyd etdiyimiz dialekt xüsusiyyəti ingilis dili öyrənənlərə bəzi cəhətdən çətinlik törədir. Bu çətinlik onunla əlaqədardır ki, onlar sonu [g] ilə bitən ingilis dili sözlərini tələffüz edərkən, sözün sonundakı [g] səsini [x] ilə əvəz edirlər. Halbuki bu, ingilis dili üçün tamamilə yolverilməz haldır. Əvvələn, ingilis dilində [x] səsinə bənzər səs mövcud deyildir. Digər tərəfdən məlum fonetik qanuna əsasən söz sonundakı cingiltili ingilis samitləri heç vaxt karlaşmır. İngilis [g] səsinin söz sonunda [x] ilə əvəz edilməsi nəinki bu fonetik qanunun pozulmasına, hətta ciddi fizioloji səhvlərin meydana çıxmasına da səbəb olur.

[ğ] səsi Azərbaycan dilinə məxsus spesifik fonemlərdən biridir. Avropa dillərindən demək olar ki, heç birində bu səsə bənzər samit mövcud deyildir. Bu səs [x] səsindən özünün ancaq cingiltili olması ilə fərqlənir; bunların arasında olan akustik və fizioloji fərq yalnız bundan ibarətdir. Qeyd edək ki, [ğ] səsi novlu samitdən daha çox titrək samitdir. Yalnız söz axırında o, novlu samit kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maneənin dərəcəsi prinsipinə görə, [ğ] samitinin geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Lakin [x] və [ğ] səsləri arasında işlənmə dairəsi nöqtəyi-nəzərindən çox böyük fərqlər vardır.

Belə ki, [x] səsi sözün hər yerində gələ bilər, [ğ] səsi yalnız sözün müəyyən yerində işləyə bilər. Bu səs söz ortasında və təkhecalı sözlərin axırında işlənir; məsələn: bağ, ağ, yağ, doğma, qarğa, lovğa və s. Dilimizdəki [ğ] səsinin ikinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o yalnız qalın saitlərin əhatəsində özünü göstərə bilər. Əlbəttə, başqa dillərdən keçmiş “məşğələ”, “rəğbət” və başqa bir neçə bu kimi sözlər müstəsna təşkil edir.

[ğ] səsindən danışarkən biz bir cəhəti də qeyd etməyi lazım bilirik. Prof. Ə. Dəmirçizadə göstərir ki, “Başqa dillərdən keçmiş sözlərdə başda gələn [ğ] səsi [q] ilə əvəz edilir; məsələn **ğəzəb, gələbə, gürur** əvəzinə **qəzəb, qələbə, qürur** işlənir”. Bizcə, bu sözlərin birinci samitini qeydsiz-şərtsiz [ğ] hesab etmək olmaz. Ərəb dilində söz əvvəlində olan ğ (ğayın) hərfinin ifadə etdiyi səs Azərbaycan dilində [q] ilə əvəz olunur. Çoxhecalı sözlərin axırındakı hecalarında isə [q] səsi [ğ] səsinə çevrilir.

Buna görə də, ingilis dilinin səs tərkibini Azərbaycan dili səs tərkibi ilə müqayisəli öyrənərkən, ana dilində olan bu xüsusiyyətlərin ingilis dilinə tətbiq edilməməsinə çalışmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı: Maarif, 1973, 302 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Maarif, 1972, 250 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: API, 1960, 240 s.
4. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API, 1958, 317 s.

РЕЗЮМЕ
СОГЛАСНЫЕ, НЕ ИМЕЮЩИЕ ЭКВИВАЛЕНТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
Наджафова Ш.Ю.

Ключевые слова: *сравнительный, произношение, диалект, согласный, особенности*

В статье дается сравнительный анализ согласных азербайджанского и английского языков. На основе сравнительного анализа выявляются сходства и различия, отличительные особенности согласных этих двух языков. Также указывается на сложность в произношении некоторых английских согласных и влияние некоторых диалектных фонем на произношение английских согласных.

SUMMARY
CONSONANTS NOT HAVING EQUIVALENTS IN AZERBAIJANI AND
ENGLISH LANGUAGES
Najafova Sh.Yu.

Key words: *comparative, pronunciation, dialect, consonant, characteristics*

The study of the consonants not having equivalents in the Azerbaijani and English languages is stated in the paper. On the basis of the comparative analysis, the similarities and distinctions, distinguishing features of these two languages are revealed.

The complexity in the pronunciation of some English consonants and the influence of some dialectal phonemes on the pronunciation of English consonants are also investigated in the work.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	30.05.2018
	Son variant	28.09.2018